

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 81'373.6:821.161.2.94

«ІСТОРІЯ РУСІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО ЕТИМОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Бичко О.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Проаналізовано етимологію топонімів і етнізмів в «Історії русів», визначній історичній пам'ятці кінця XVIII ст., яка підтверджує українську національно-політичну концепцію. Зокрема, приділено увагу топонімам *Львів* і *Червона Русь*, а також етнізмам *варяги* і *хозари*. Отримані результати зіставлено з етимологічними словниками української мови. Проаналізований матеріал доповнює відомі етимологічні пояснення, що має перспективи його врахування в наступних етимологічних студіях.

Ключові слова: етимологія, топоніми, етнізми, варяги, хозари, Львів, Червона Русь, «Історія русів».

Постановка проблеми. Дослідження «Історії русів» як джерела етимологічних студій є актуальним у зв'язку з можливістю розширення уявлень про розділи ономастики і тлумачення їхніх понять у різні часові періоди; уточнення відомостей про етимологію як мовознавчу дисципліну, що має свою історію, а також виявлення нових поглядів на етимологію топонімів і етнізмів із подальшим їхнім використанням для уточнення етимологічних розвідок.

Історія передусім зберігається в назвах, тому «Історія русів», в якій виклад починається з найдавніших часів, тлумачить походження назв багатьох народів, що мали стосунок до території сучасної України, звертається до відомостей про давні поселення і подає факти заснування нових міст.

«Історія русів», яка вже самою назвою доводить, що українці є незалежною нацією із власною історією, була написана в умовах, коли українська самобутність перебувала на межі зникнення і мала попередити асиміляцію провідного прошарку суспільства.

Невідомий автор «Історії русів», охоплюючи значний часовий проміжок – від найдавніших часів до 1769 року, подає власне бачення перебігу подій, «...це не так спроба відтворення минулого, як його осмислення, яке будується й історично, й антиісторично» [7, с. 33].

«Історія русів» була адресована тим українцям, від яких залежала доля держави: «...вона використала літописну поетику і є ніби посланням до освіченого стану України, щоб не забував свого минулого...» [7, с. 51].

Пам'ятка була написана з метою припинення згубної асиміляції українців у чужу культуру, тому «цей історіософічний трактат мав форму політичного памфлету і гостро нагадував нашим інтелектуалам ... про їхні історичні корені, про їхнє становище, історію, побут, героїчні діяння» [7, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до вивчення «Історії русів» передусім був спрямований до питань авторства твору, часу його написання та історичного значення.

«Історія русів» також була тим джерелом, на яке у своїй творчості посилалися Т. Шевченко, П. Куліш, Є. Гребінка, О. Пушкін, М. Гоголь, Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський, М. Костомаров, М. Чайковський, М. Драгоманов та ін.

У різний час цю пам'ятку досліджували М. Грушевський, О. Грушевський, О. Лазаревський, В. Горленко, Л. Майков. Спеціальні дослідження про цей текст підготували А. Єршов, П. Клепацький, М. Слабченко, А. Яковлів, М. Возняк та ін.

Численні розвідки дослідників дають підстави стверджувати, що пам'ятка була створена у 90-х роках XVIII ст. Натомість авторство «Історії русів» залишається нез'ясованим, оскільки точних відомостей немає, а гіпотез занадто багато: «З авторством Г. Кониського покінчено після виступів М. Максимовича. Думку про авторство Г. Політики підтримали В. Іконников, Д. Дорошенко, М. Горбань.

У тому, що твір написав В. Політика, В. Горленка підтримали М. Драгоманов, А. Єршов; за спільне авторство Григорія та Василя Політик висловилися М. Грушевський, А. Майков, Є. Онацький. Гіпотезу про авторство О. Безбородим розробляли П. Клепацький, А. Яковлів, М. Слабченко та М. Возняк» [7, с. 16-17].

Ця відома пам'ятка ще не була ґрунтовно досліджена в лінгвістичному плані, як і ще не було здійснено детальних досліджень етимології в «Історії русів».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Інформація, яку ми отримуємо через посередництво автора твору, є надзвичайно цікавим матеріалом для розуміння світогляду тогочасного суспільства, ставлення інтелігенції до фактів минулого і поширення традиції давніших пам'яток історичної думки.

Під час розгляду «Історії русів» як джерела етимологічних студій видається доцільним зіставити пояснення етнізмів і топонімів у писемній пам'ятці кінця XVIII ст. і в матеріалах сучасних досліджень, оскільки під час переказування історичних подій автор літопису подає тлумачення відомих йому етимологій, що часто відрізняються від наведених у сучасних словниках.

Мега дослідження – з'ясування етимології топонімів та етнізмів в «Історії русів» та їх зіставлення з поясненнями в етимологічних словниках української мови.

Зокрема, використано матеріали «Етимологічного словника української мови» (в 7 т.), «Етимологічного словника української мови» (у 2 т.)

Я. Рудницького, «Етимологічно-семантичного словника української мови» І. Огієнка та ін.

Виклад основного матеріалу. Автор «Історії русів» пояснює такі етноніми: болгари, варяги, деревляни, козаки, печеніги, половці, поляни, роксолани, руси, сармати, скіфи, хозари, черкаси. Також наводиться тлумачення топонімів: Батурич, Біла Русь, Київ, Львів, Москва, Червона Русь, Черкаськ.

У першу чергу, варто звернути увагу на унікальні етимології, які не зустрічаються в інших популярних історичних джерелах XVII ст., таких як «Синопис» і Густинський літопис. До них відносимо топоніми *Львів* і *Червона Русь*, етноніми *варяги* і *хозари*.

«Історія русів» значну увагу приділяє розвитку західноукраїнських земель, тому закономірно автор тлумачить етимології назви одного із основних міст Галичини – *Львова*.

«І король польський Казимир Третій, або Великий, 1339 року заволодів безперешкодно чільним її містом *Львовом*, князем київським Львом Даниловичем збудованим, і всією тією країною» [7, с. 84].

Відантропонімне походження міста *Львів* підтверджується і сучасними розвідками: «ЛЬВОВЪ, м., Галицька, а потім Галицько-Волинська земля, суч. м. Львів. И сей Лев созда великий град Львов, нарекши его от своего имени; 1267, Лев Данилович... Львов з двома замками на свое имя заложил».

Субстантивований посесив на -ов- від д.-р. особового ім. Львъ, як звався син кн. Данила Галицького; пізн. зазнав переосмислення на зоографічн. основі; пор. старовини, герб м. – лев у відкритій брамі міськ. муру з вежами» [2, с. 84-85].

Етимології сучасних дослідників збігаються у своєму тлумаченні: «ЛІВІВ – Льва город. Named after Prince Лев – Leo, son of WUk. King Danylo (1272-1301)» [5, с. 790].

Порівняно нещодавнє виникнення міста *Львів* спричинило однозначні трактування його етимології: Львів – найбільше місто західних українських земель. Князь Данило Романович, володар Галицько-Волинської держави, заснував це місто (1256-го р.) і назвав його на честь свого сина «Львовъ городъ», цебто місто Льва.

Наше старе слово левъ (а також імення Лев) колись відмінялося регулярно, згідно з нашими історично-фонетичними законами: лев, род. відм. льва, дав. відм. льву і т.д., – подібно як день, дня, днем, дні. Але в говорах Наддніпрянщини згодом уподібноли родову форму льва до називної форми лев, і з цього вийшло: лев, лева, левові і т.д., Та, звичайно, тих назв і прізвиськ, що постали від слова на основі його давніх (автентичних) форм відмін, напр. Львів, Львович і т. ін. змінити не можна на «Левів», «Левович» [9, с. 398].

Історичне підтвердження етимології назви міста Львова у давніх пам'ятках не залишає місця для сумнівів: «Львів – місто, Львів, обл.; засн. у XIII ст.; пор. літоп.: «1246-го великий князь Данила Романович... взя сину своєму Льву в жену дщерь вельми короля венгерского. И сей Лев созда великий град Львов, нарекши его от своего имени». Ойконім виник як посесив на -овъ від д. рус. чол. імені Львъ, яке належало синові князя Данила Галицького» [8, с. 313].

Детальне вивчення етимології топоніма *Львів* дозволяє відзначити суфіксальний спосіб його творення: «Львів – м., обл. ц. Розташоване на р. Полтва (бас. Зах. Бугу). Засноване галицько-волинським князем Данилом Галицьким, як гадають, у 1247 на честь одруження свого сина Льва, на території д.-р. городка, який існував тут задовго до побудови Л. Отже, назва від імені сина князя Данила Романовича – Льва. Утворена від д.-р. імені Львъ за допомогою присв. суф. -ів» [11, с. 217].

Походження назви міста *Львів* є однозначним і зафіксоване документально. Варто зазначити, що творення топоніма такого типу є відмінним від схожих випадків давнішого часу, адже частіше всього ім'я особи, яка заснувала поселення, переносилося на назву топоніма, натомість місто *Львів* було штучно назване його засновником на честь сина.

Цікаве, майже поетичне пояснення топоніма *Червоної Русі* наводить автор «Історії русів»: «Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь – за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному...» [7, с. 80].

Одним із джерел виникнення топоніма *Червоної Русі* сучасні дослідники називають його книжне походження: «Червона Русь – істор. назва Галичини, зустрічається в деяких джерелах 16-18 ст., переважно іноземних».

Назва «Червона Русь» – книжного походження, серед місц. населення поширення не набула. Виникла, імовірно, під впливом поширених у народів Сходу складених геогр. назв, у яких кольори позначали сторони світу» [6, с. 492].

«Історія русів» є одним із небагатьох джерел, з якого можна дізнатися про етимологію маловживаного в давніх пам'ятках топоніма *Червона Русь*.

Оскільки автор «Історії русів» вдається до зображення історичних подій трохи пізнішого часу, порівняно із, наприклад, «Синописом» і Густинським літописом, то закономірним є звернення до нових відомих реалій життя на Русі, зокрема поля соціального прошарку найманців-*варягів*.

Очевидно, чужоземці не дуже імпонували русичам, які й мали право тлумачити їхню назву згідно з інколи нечесною до них поведінкою північної народності: «варягами називали через хижацтво і засідки, де чигали на перехожих» [7, с. 79].

У сучасних етимологічних словниках етнонім *варяг* вважається давньоскандинавським запозиченням: *варяг* – «представник давньоскандинавської етнічної групи; [міцний чоловік; півскирти сина]»; – запозичено в давньоруську мову з давньоскандинавської; дієсл. *varirg* (*varirg*) «нормани на службі у грецького імператора» походить від *var* «віра, заклад, обітниця, обіцянка», спорідненого з дангл. *war* «угода, обіцянка, віра, вірність, дружба», днв. *wāra* «довірливість, милосердя», псл. *vęra*, укр. *віра*; мало переконлива гіпотеза про те, що *варяг* є варіантом назви франків, який виник у середовищі аварів, стосувався спочатку германців взагалі і був засвоєний слов'янами від аварів; позбавлені підстав також спроби відмовитися від скандинавської етимології і пов'язати слово із слов'янським *вара* «присяга, клятва», яке саме є, можливо, германізмом, або вивести цю назву від гіпотетичного грецького

слова **Ḅaraγga* < **Ḅaravaγa* «рознощики вантажів, товарів», тобто купці» [3, с. 335].

Синонімами до етноніма *варяги* є назви народностей скандинавів і норманів: «Варяги, -ів, мн., іст. Давньоруська і візантійська назва скандинавів (норманів), які в 9 ст. чинили напади на Східну і Західну Європу» [1, с. 113].

У працях сучасних дослідників виводиться корінь етноніма *варяги* від слів на позначення вірності і чесності: «Варяг 'Varangian, ONor. tribesman', Syn. нормани. From ONor. *varingr, voeringr: var 'fidelity, faith (fulness); allies'» [5, с. 321].

Цікавим фактом є майже протилежне значення етноніма *варяги* у давніх авторів і в сучасних розвідках, адже автор «Історії русів» закладає в своє пояснення негативну конотацію, у той час як більшість дослідників вважають цю лексему спорідненою із позитивною характеристикою вірності, дружби, дотримання присяги і навіть милосердя.

Коріння етимології племені *хозар* автор виводить з їхнього воєнного способу життя, яким вони здавна були відомі для тогочасного населення: «А козарами всіх тих, що їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги; а сю назву дістали зрештою і всі воїни слов'янські, вибрані з їх же породи для війни та оборони Вітчизни, якій служили у власній збруї, комплектуючись та переміняючись також своїми родинами» [7, с. 79], «а козаки та козари – від легкості їхніх коней, подібної до козиного скоку» [7, с. 94].

Відповідно, *хозари* – «тюркські напівкочові племена, які в 1 тис. н. е. жили в Південно-Східній Європі» [1, с. 1567].

У сучасних працях береться до уваги ймовірно тюркське походження етноніма *хозари*:

«хазари (іст.) – «тюркські напівкочові племена, які в I тисячолітті н. е. жили в Південно-Східній Європі», – запозичення з тюркських мов; тюрк. *kazar, dжаг. хазар «блукати, втікати» пов'язане з тюрк. kez – «ходити, блукати, мандрувати»; від цієї етнічної назви походить, очевидно, й укр. козарлюга фам. «козачище» [4, с. 148].

Кочовий спосіб життя *хозар* також розглядається як джерело етимології племені: «хазари – тюркське плем'я від пня «каз» – кочувати. Наукові дослідники стверджують, що хазари близькі до протобулгар, а протобулгарська мова була близька до мови чуваської і належала до західної групи тюркських мов, до якої належала і мова печенігів» [10, с. 437].

Спосіб життя *хозар* певною мірою відбився в усіх тлумаченнях етимології племені, хоча дослідники різних часів спираються на відмінні факти.

Висновки і пропозиції. «Історія русів» є одним із найцікавіших джерел для вивчення етимології топонімів і етнонімів, оскільки автор подає власне бачення, що формується під впливом тогочасних історичних і соціальних реалій життя українського народу.

Дослідження мовного матеріалу в писемних пам'ятках, які створювалися протягом багатьох років, та сучасної етимологічної лексикографії дозволяє виявити відмінності у поясненні етимології.

Зіставивши тлумачення назв в «Історії русів» і в сучасних працях, можна дійти висновку, що в етимології є чимало збігів і правильних пояснень, але є хибні трактування. Такі розвідки доповнюють інформацію в етимологічних словниках, розширюють етимологічні свідчення, розкриті в писемних пам'ятках.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – 253 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. Т. 1: А – Г / Укл.: Р.В. Болдирев та ін. – 1982. – 632 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 6: У – Я / Уклад.: Г.П. Півторак та ін. – 2012. – 553 с.
5. Етимологічний словник української мови: У 2-х т. / Укл. Я. Рудницький. – Вінніпег-Оттава, 1962-82. – Т. 2, 1128 с.
6. Ісаєвич Я.Д. Червона Русь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т – Я. – 784 с.
7. Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл.О. Штанка]. – 2-ге вид. – К.: Веселка, 2003. – 366 с., іл.
8. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України / В.В. Лучик. – К.: ВЦ «Академія», 2014. – 544 с.
9. Огієнко І.І. Етимологічно-семантичний словник української мови / І.І. Огієнко. – Вінніпег: Т-во «Волинь», 1982. – Т. 2. – 399 с.
10. Огієнко І.І. Етимологічно-семантичний словник української мови / І.І. Огієнко. – Вінніпег: Т-во «Волинь», 1995. – Т. 4. – 557 с.
11. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.

Бычко О.В.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

«ИСТОРИЯ РУСОВ» КАК ИСТОЧНИК ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ СТУДИЙ

Аннотация

Проанализировано этимологию топонимов и этнонимов в «Истории русов», знаменательном историческом памятнике конца XVIII века, который подтверждает украинскую национально-политическую концепцию. В частности, уделено внимание топонимам *Львов* и *Червоная Русь*, а также этнонимам *варяги* и *хазары*. Полученные результаты сопоставлены с этимологическими словарями украинского языка. Проанализированный материал дополняет известные этимологические объяснения, что имеет перспективы его учета в следующих этимологических студиях.

Ключевые слова: этимология, топонимы, этнонимы, варяги, хазары, Львов, Червоная Русь, «История русов».

Buchko O.V.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

«HISTORY OF RYTHENIANS» – THE SOURCE OF ETYMOLOGICAL STUDIES

Summary

Analyzed the etymology of toponyms and ethnonyms in the «History of Rythenians», a remarkable historical monument of the late XVIII century, which confirms the Ukrainian national-political concept. In particular, attention is paid to place names *Lviv* and *Chervona Rus*, as well as ethnonyms the *Vikings* and the *Chazars*. The results are compared with the etymological dictionaries of the Ukrainian language. Analyzed material is not identical and complements the well-known etymology. It is perspective and can be taken into account in the following etymological studies.

Keywords: etymology, place names, ethnonyms, the Vikings, the Chazars, Lviv, Chervona Rus, «History of Rythenians».